

Kopjafák és fejfák

NOVÁK LÁSZLÓ

A néprajzi szakirodalom egyik legvitatottab része a fejfa eredeztetése, azaz, hogy miképpen jöhettek létre, alakulhattak ki a protestáns temetőkben található, különböző formájú és díszítettséggű sírjelek.

A sírjelekre, fejfákra vonatkozó hírforrások egyértelműen a XVIII. század elejéről említenek adatokat. Legkorábban Nagykőrösön fordul elő a terminológia, „fejéhez való fa” néven található 1739-ben.¹ Hogy a fejfa nem ritkaság lehetett a református temetőkben, már ebben az időben egy abonyi példa és megerősíti. Abony katolikus földesurai az ellenreformáció szellemében törekedtek a református hegemonia felszámolására. Nemcsak a templomukat vették el tőlük, de még a temetőjüket is pusztították: „Nagy Pénteken este feles Strásákat állítva a Plébánus s Cintériumban, az Úr Koporsója (mint mondják) őrzésére. Kit étczaka a Temetőnkre menvén az *Epitáphiumokat elhordták és feltűzelték*” — jegyezték fel a sérelmeik között a reformátusok 1741-ben.² Az „epitáphium” ez esetben a fejfára vonatkozik, amely valójában emlékjelet jelent, amely fából készült, mint az a pusztításból is kiderül. Hasonló terminológiaként recens anyagban is előfordul: Ordason például *építafának* is nevezik a fejfát.³

A fejfa, mint a keresztől eltérő sírjel, a protestáns temetők jellegzetes sírjelévé vált a XVIII. század végétől. Ezt erősítik meg azok a hivatalos körrendeletek is az 1780-as években, amelyek az Edictum Tolerantiae szellemében a protestánsoknak oltalmat biztosítottak és háborítatlanságot a szabad sírjelhasználat tekintetében is.⁴ Nem csak a sírhant fej részéhez tettek jelet, fejfát, hanem a lábakhoz is. Rendszerint kettőt, vagy csupán egy lábfát állítva a sírra. A fejfák és lábfák együttes megjelenése a síron nem a véletlen műve: a koporsóvivő rudakat, kettőt vagy hármat állítottak a sírhantra.

A fejfaállítás szokásának kialakulása, vizsgálata rendkívül összetett kérdés, melynek részletes elemzése jelen rövid vizsgálódásunk célkitűzésén kívül marad. Csupán arra törekszünk, hogy néhány évszázadra visszatekintően recens és történeti néprajzi adatokkal megvilágítsuk a szokás hátterét. Szükséges azonban hangsúlyoznunk, hogy a XVIII.

1 Novák László, 1980, 54.

2 Balogh Sándor, 1975. 116.

3 Novák László, 1978. 261.

4 Novák László, 1978. 257.

századvégi hatósági rendeletek, úgyszintén a XIX. század végi rendkívül gazdag fejfaanyag viszonylag a sírjelölés ilyen módjának újabbkeletűségét támasztják alá, legalábbis, ami a tárgyi valóságukat illeti. A század eleji, de még a közelmúlt évtizedei is a fejfakultúra gazdagságát bizonyítják, a Székelyföldről, a Kalotaszegen, Szilágyságon, Duna—Tisza között át a Dunántúl különböző protestáns vidékeiig. A népnyelvi „fejéhez” „fűtül való fa”, „fejefa”, „fejfa”, „gombosfa” néven ismeri a sírra állított, egyszerűbb vagy díszesen faragott sírjeleket.⁵ A kopjafa terminológia nem használatos, csupán a századvégi, század eleji — romantikus szemléletű — különböző feldolgozások használják következetesen a „kopjafa” sírjel értelemben.⁶ Tekintettel arra, hogy a kopjafa nevet nem használta a magyarság sírjel megnevezésére, indokolatlan kopjafáról beszélni: ellenben a kopja, mint fegyver, a vitézség szimbóluma szorosan összefügg a temetéssel, közvetlenül a sírjelöléssel is, ami azonban nem jelenti a fejfanak a kopjából való eredeztetését.

A kopja, zászlós kopja, mint fegyver, lándzsa, dzsida a középkori harcmodor jellegzetes, nélkülözhetetlen eszköze volt. A lovas katonák félelmetes fegyverének számított, s egyben a vitézség szimbólumává is vált. E tekintetben nem csak a középkori harcias jelvényének tekinthető, hanem általában, régebbi időkbe visszatekintve, a lovas, lovas nomád népek harcias szimbólumának, amelyek a harcos, vagy a törzs egy tagjának halála esetén, mint a vitézség jelvénye került a sírhantra. E harcias pompa felfedezhető még a múlt században, a századforduló idején a különböző közép-ázsiai nomád népek temetkezési kultuszában, de megtalálható a középkori vitézi hagyományokban a magyarság körében is.

A csatamezőn elesett harcos, később pedig a harci renden lévők temetési szokásaiban megtalálható a kopja, zászlós kopja. Ez azonban nem mint kifejezett sírjel jelenik meg, hanem a temetési ceremónia szerves részeként, hangsúlyozva a harcias, vitézi külsőségeket. Néhány példa felemlítése igen szemléletes teszi az elmondottakat. Egy ismeretlen költő megénekelve a gyulai vitézek hőstetteit, így írt 1561-ben:⁷

Magyar vitézeknek az ő holt testeket,
Magyar módon szépen temették vala,
Kópiákat fejekhez ásták vala.

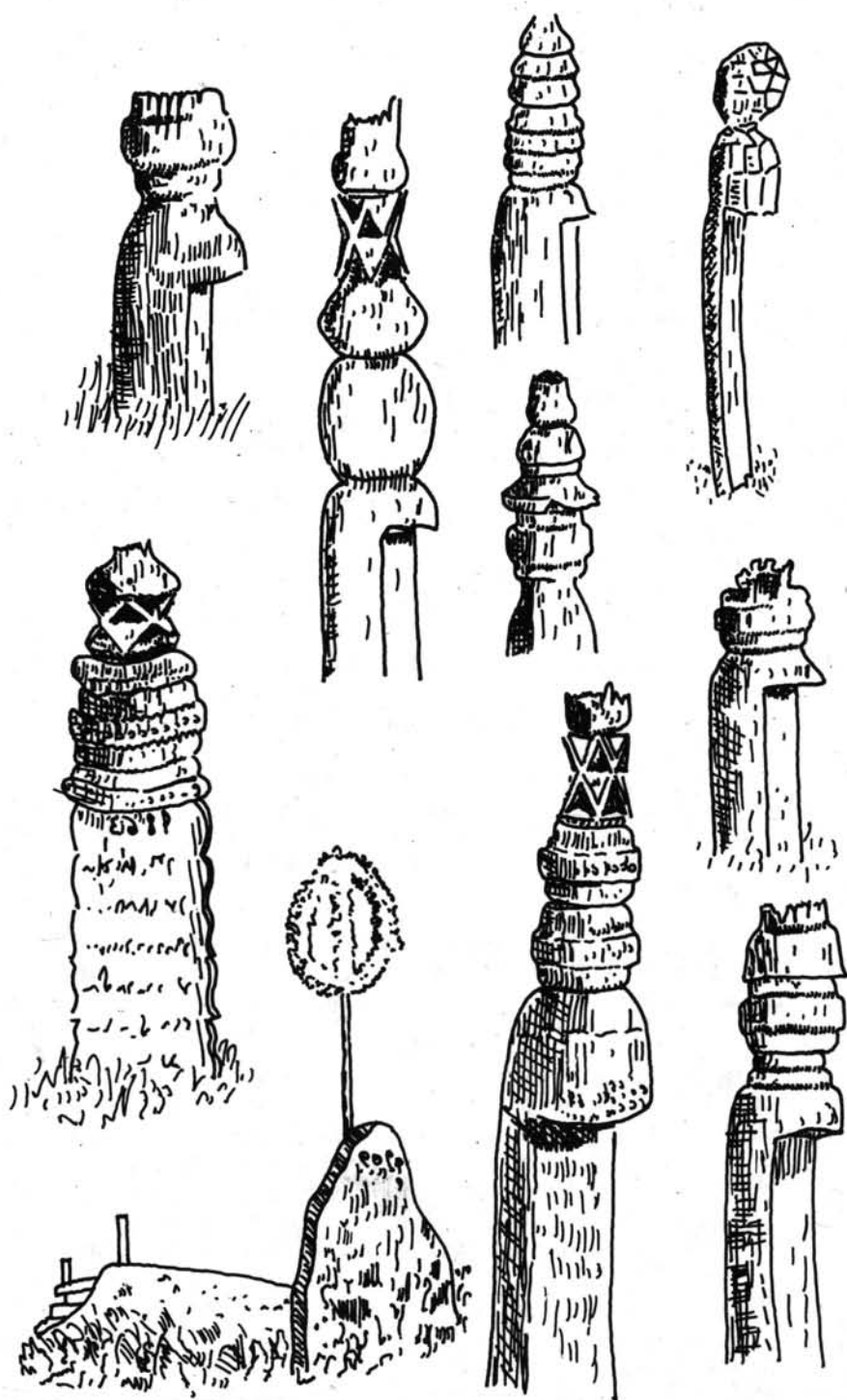
A harci fegyver, kopja tehát a sírhantra szúrva a dicsőség jelvényeként őrizte használójának hősiességét. E zászlós kopja, epitáfiumon is megjelent. Az 1568-ban elhunyt Báthory Andrást a Pozsony melletti Máriavölgy pálos templomában helyezték örök nyugalomra, s a sírkövén a Krisztus korpusz és Báthory-címer mellett egy vasvértetbe öltözött, imádkozó vitézt is ábrázoltak, akinek vasszakja a lábánál helyezkedett el, s zászlós kopjája pedig a háta mögött, mint a vitézség szimbóluma állt a kereszténység jelképével, a kereszttel együtt.⁸

5 Kós Károly, 1972.; Novák László, 1983.

6 Vö. Roediger Lajos, 1903.; Szinte Gábor, 1901, 1905.

7 Varjas Béla (szerk.), 1978. 824.

8 Novák László, 1980. 10.



1. kép. Siklódi fejfák (zászlós fejfák) és kővel, lábával jelölt sír az 1900-as években (Viski Károly után).

Az ismeretlen költő ugyan magyar szokásként említette a kopják sírhantra tűzését, ám, az etnikumhoz alig köthető, inkább a kor vitézi szokásának tekinthető. Erről győz meg bennünket DOUSA, Georgius, aki 1599-ből származó útleírásában arról szól, hogy amikor Konstantinápolyba menet Adrianopolisba (Edirne) érkeztek, a temetőben a sírokat kopjakkal díszítve látták. Ennek okát kutatva megtudták, hogy a törökök a vitézül elesett harcosaik sírjára tűzték lándzsájukat.⁹

A kopjás temetési ceremónia a középkor folyamán a magyar főúri renden lévőket illette meg, illetve azon kiváltságos közösségek tagjait — mint a határőrszerepet betöltő székelyek —, akiknek életmódja elválaszthatatlan volt a katonaságtól, a vitézi renden lévőségtől. Példaként említjük meg, hogy amikor Rákóczi Pál országbíró — I. Rákóczi György erdélyi fejedelem nagyobbik fiát — temették 1636-ban, a temetési ceremóniában fontos szerep illette meg a kopjás lovasokat. A temetési rend meghatározta, hogy „Az mikor a koporsót az testtel be akarják vinni a templomba az fekete lovas sereg rendben álljon össze hajtott kopjakkal, az ki alatt mint egy bolt alatt vihessék bé az testet és mind addig vesztég álljanak, szép rendben a templom előtt, valamig az temetési czeremónia mind végbe nem megyen, És reá kell vigyázni, s jelt adni, hogy mikor ott benn az templomban be törik a sírban az fekete tafota zászlót, ott kint is akkor rontsák el kopjájokat, úgy, hogy az belső törés az külsővel egyszerűm mind essék.”¹⁰ A temetési ceremónia fontos része volt tehát az, hogy a való élet tárgyi rekvizitumait — nevezetesen a harcias zászlók, kardok, s lovas fegyverek a kopják, melyek fekete színben vonultak fel a vitézlo temetése során — összetörték, s a dicsőséges zászló és kard, mint az elhunyt vitézségének jelképe, összetörve a sírba került, hogy a túlvilágon álljon a vitéz rendelkezésére, miként a fekete kopjás sereg összerontott fegyvere is annak érdekében szolgált.¹¹ Viszont, az aranyos zászló, címerpajzs és kard, a sír mellett a templom falára kerülve hirdette a vitéz múlhatatlan dicsőségeit. Apor Péter a régi Erdély főrangú temetéseire emlékezve, hasonlóképpen nyilatkozik: „Az töröksíposok és trombitások után mentenek az urak hintái, azután ment az község, az község után vezette két-két ember a cifrán felöltözött paripákat, azután mentenek az férfikeservek hintái, az férfikeservek után mentenek lóháton az est előtt az fenn említett két páncélba öltözött emberek; Az kinél az aranyos zászló volt, és aranyos fegyverben volt maga is az ment szerszámos cifra paripán; az kinél az fekete zászló volt, az ment a bakacsiban öltözött lón. Az ezüstcímert feketében a fejénél gyalog vitték . . . Mikor az egész czeremóniának vége volt, ha fiai voltak és a közelebb való atyafiai fogták az koporsót, mások is segítettek, és azok vitték a testet az sírig; mikor osztán az sírba bétették, az páncélban lévőtől elvették az fekete zászlót és kardot, azokat esszerontották, és az sírban az koporsó mellé bétették, az ezüstcímert az templom belső oldalára felszegezték, úgy hasonlóképpen az aranyos zászlót a templomban nyelénél fogva felfüggesztették; az ott lobogott.”¹²

9 Dousa, Georgius, 1599. 78.

10 Novák László, 1980. 28.

11 László Gyula, 1944.

12 Apor Péter, 1978. 133—134.



2. kép. Zászlós fejfa Korondon (volt Udvarhely megye, Románia) 1985-ben
(Novák László felv.)

Hasonló temetési pompa jellemezte Európa más tájait is a középkorban, így például Svédországot. A svéd királyi család temetkezési helye Stockholmban a Ridderholm templomban volt, amelyet Bethlen Mihály ilyenek látott 1693-ban: a templomban van egy oltár, „ahol edgy oltár és azon edgy feszület vagon, ebben fekszik két nagy monumentum alatt két királyok. item edgy setét boltban Gustavus Adolphud híres védiai király egész familiájával edgyütt, semmi monumentuma nintsen, *hanem fenn sűrűn két renndel kicsid fekete zászlók vadnak*, és kívül annak a



3. kép. Díszes fejfák Magyarvalkón (volt Kolozs megye, Románia) 1985-ben.
A sírkő a sírhalom rangos jele, amely mögött felállítva továbbra is megőrzi
a család a régi fejfákat (Novák László felv.)

templom fiókjának az oszlopaira írván: I. In Armis Animosis fuit vagy mit, mivel ez igen megtöredözött, i. Pietatem amavit. 3. Regnum dilatavit. 4. Hostes prostavit. 5. Svecos exaltavit. 6. Oppressos liberavit. 7. Moriens triumphavit. Túlfelől, általellenben leszen ennek a mostani királyi familiának a temető helye a más fiókban. Ott vadnak efelett mind rakott sírokban minden nagy uraknak az ő temetőhelyek rakott sírokban, kik felett deszkákból articiose kifaragott címerek, rudakkal hordozhatók...¹³

A vitézi temetési pompa Magyarországon a legtovább a főrangúak, nemesi rendben lévők körében maradt fenn, s hasonlóan, olyan zártabb kiváltságos, ősi privilégiumokkal rendelkező közösségek körében, mint a székelyek zászlós-kopjás temetés szép példája ismeretes a Vas megyei Nagysimonyiból is. PONGRÁCZ Lajos 1844-ben járt ott, s illetően módon örökítette meg élményét útibeszámolójában: „Simonyiban egy Czelen túli helység temetőjében eddig sehol sem látott tárgy ötlött a szemembe, ugyanis számos keresztet mellől póznákon zászlók lengettek, fehérek, feketék és tarkák, újak és rongyosak. Meg nem foghatám, mint ki soha ilyesmit nem láttam, jelentésüket 's azért megállva kérdezém az első jövőt: „Bácsi! mit jelentenek azok a zászlók?” „Nemes embereket,” felelte mogorván a' kérdezett s' tovább ment. Nem hihettem szavainak; ezért tovább várakozóék egy felém jövő menyecskére 's szólék: „Ugyan édes lelkem! mondja meg nekünk igazán, mit jelentenek azok a zászlók?” „Hát ott nemesek fekszenek”, ismétlé az előbbi állítását. „De miféle nemes emberek, édes szép lelkem?” „Hát csak ollyanok”. „Mint más emberek?” „Hát csak biz ollyanok”. „Már mégsem hihetem, lelkem, hamis maga; a' simonyi nemesek bizonyára valami ütközetben voltak, talán Győr alatt vitézül viselték magukat,¹⁴ 's ezért a' nemes vármegye tűzette sírjaik fölébe a' hadi dicsőségre emlékeztető jelt, avagy talán a' francziákat vagy lengyeleket voltak segíteni szabadsági harcukban?” „Voltak a' patvart”. „De hát miért vannak mégis e' zászlók ide szurdosva?” „Hisz mondtam már, hogy nemes emberek fekszenek alattok”. Képzelteti az olvasó bosszankodással vegyült álmélkodásomat. Nemes emberek köztemetőkben zászlókat tűzetnek sírjaik fölé! Lehet-e tovább vinni a' magyar nemesi hiúságot?...”¹⁵ A fenti sorok írója ironikus hangon, mint valami nemesi különcséget említ a zászlós-kopjás temetkezést, annak látható emlékeit, s bár érinti a lényegét, —, ti. a zászlós kopják sirra tűzése vitézi érdem elismerése —, nem tulajdonít annak komoly jelentőséget. Pedig a nagysimonyi köznemesek temetkezési szokásaiban a régi, vitézi temetési pompa hagyományozódott, csupán survival jelenségként. Természetes, hogy a nem nemes, jobbágy nép ennek okát nem ismerhette, izolált szokáskörnyezetben. Ehhez hasonló, a harcias temetési külsőségek megnyilatkozásában bukkan fel Hódmezővásárhelyen is, ahol például szokásban volt háromszor a sírba lőni, mielőtt a koporsót behelyezték volna, majd a XIX. század első felében a kriptákba lőttek, a megromlott levegő eltávolítása céljából.¹⁶

13 Jankovics József (szerk.), 1981. 57.

14 Itt utalás történik az insurrectiók nemesség dicstelen megfutamodására Napoleon elleni hadjárat alkalmával.

15 Honti (Pongrácz Lajos), 1844. 373.

16 Török Károly, 1867. 63.

Hogy a rangos, vitézi temetési pompa szélesebb körben elterjedhetett a református magyarság körében, az az egyházi rendeleteknek is köszönhető. SAMARJAI János 1636-ban készítette el a reformátusság egyházi ceremóniáinak előírásait, amelyben a temetéssel kapcsolatban ezeket írja: „A foe foe embereknek, és vitezloeknek jo emlékezetekre valo jelt hagyunk,, ugymint nagy halmokat a' márvány koeveket, a' vagy zászlókat, a' vagy írásokat... Nem tészuenk azoknak tisztességes temetést, kik maghokat meg oelték, a' vagy buenoekért gyalázatos halálal meg oelettettek. A' kiknek pediglen ellenséggel toervény szerént valo viadalban let halála vitézi modon, azoknak tisztességes pompával valo temetések vagon, és jo emlékezetekre zászlót emelnek foel temetoe helyeken...”¹⁷

A XIX. század derekán még szokás volt a Székelyföld különböző vidékein a harcias pompával történő temetkezés, ORBÁN Balázs, a Székelyföldet leíró hatalmas munkájában több helyütt is említést tesz a régi idők katonai, harcias külsőségek között végbement temetkezési pompájáról: a zászlók, kopják használatáról. Értékes adatokat közül 1868-ban a sóvidéki falvak temetkezési szokásairól. A harcias pompa emlékét találta Orbán Küsmödnön is. Egy Ilona Jancsi nevű legény, aki hősiiesen harcolt a szabadságharcban, szülőfalujukban bujdosott, de ráakadtak s inkább a halált választotta, mintsem a császári megtorlást. A falu népe ünnepélyesen eltemette őt azon fa alatt, amelyre felakasztotta magát. S ennek a bükkfának a tetejére zászlós kopját tűztek fel: „Ott van most is a szel-lengette s mindig megújított kopja-zászló. A szerencsétlen ifjú egyszerűen nagyszerű síremlékét, a terebélyes büszke törzsöt pedig mindig míg csak áll, nevérol fogják hívni, az ott elmenők, hantot, követ dobva sírhalmára...” — írja.¹⁸ Küsmöd szomszédságában található Atyha római katolikus székely faluban is élt még a harcias temetési pompa a XIX. század közepén: „A temetőkben itt is megvannak a kopják, s a temetés még most is harcias pompával történik. Egy a közeli rokonok, vagy a falu tekintélyes egyénei közül szabályosan lóra ül, két felöl két legény támogat, a lovon ülő kibontott üstökkel (mit Atyhán még most is viselnek) lovagol a koporsó előtt, kezébe viszi lefordítva a sírkopját. A temetőhen a sírnál lőnek, s behantolás után a zászlós kopját a sírra tűzi a lovag. A zászló fehér a fiataloknál, fekete az öregeknél, melyeket időnként midőn rongyosodni kezdenek, megújítanak. Rendes összeölekezése az őspogány és a keresztyén szokásnak; mert tudjuk, hogy ázsiai őseink kopjakkal jelölték a hősök sírjait, s e szokást átvette a kereszténység is s évezred éven át kegyelettel megőrzés és honosítá-...” — írja Orbán Balázs.¹⁹ A Sóvidék egyik legzártabb, színreformátus magyar községében, Siklódon hasonló szokást figyelt meg Orbán: Temetéseknél divat volt, hogy a fiatalág lóháton, kardosan kísérte ki a koporsót s behantolásnál lőttek és kardjátékokat tartottak. Alig egy évtizede ez kiment a divatból; de az, hogy a sírra kopját tűznek, itt is meg van. Ez a más összokások mind kezdenek kimenni a divatból” — állapítja meg.²⁰ A Székelyföld más

17 Samarjai János, 1636, 189—190.

18 Orbán Balázs, 1868. 141—142.

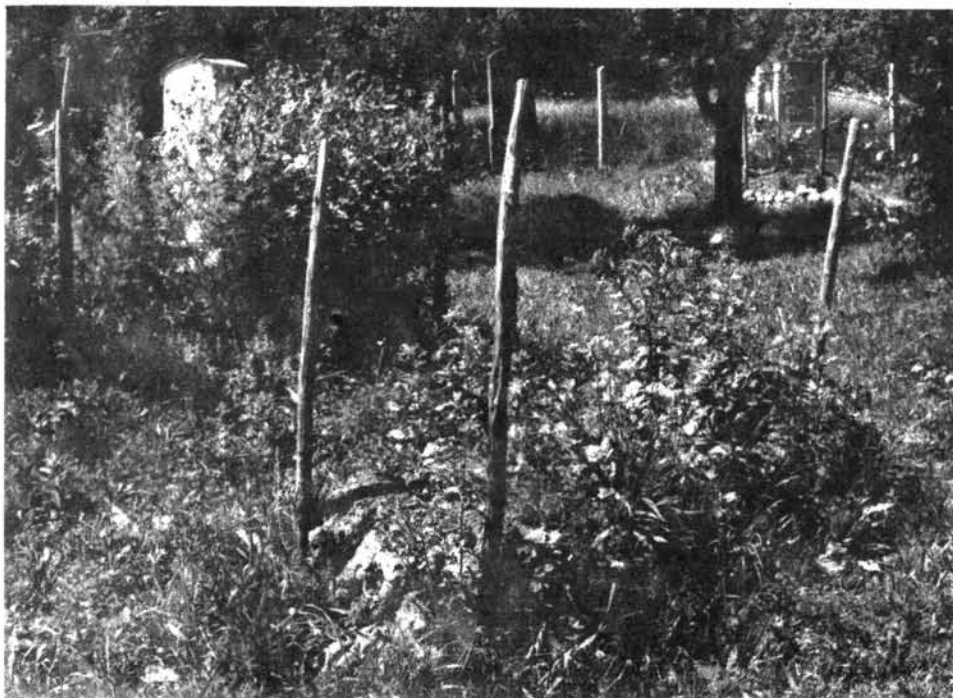
19 Orbán Balázs, 1868. 140.

20 Orbán Balázs, 1868. 142.

vidékein, így a Maros-szék helyiségeiben is hasonló szokást figyelhetett meg az utazó. Mezőcsávásról írja Orbán Balázs, hogy megtalálható az a „régí székely szokás is, hogy sírfákra zászlókat helyeznek és pedig fehérret a leányok, más színűt a férfiak és asszonyok sírjára. A halottak iránti kegyelet leginkább a sírzászlócskák időnkénti megújításában nyilatkozik...”²¹

Tehát, az évezredes szokás a zászlós-kopjás harci temetési pompa, mely a lovasnomád és katonai népeknél megtalálható egészen az újkorig, fokozatosan merült a feledésbe a XIX. századtól. Mint rendkívül rangos, ünnepélyes megnyilatkozás, e vitézi temetési ceremónia a fiatalok temetési pompájában hagyományozódott tovább, maradt fenn egészen napjainkig. Példaként említhető meg, hogy Atyhán még a közelmúltban is lovon ülő legény fehér ingben, s fekete ruhában vezette a temetkezési menetet, hasonlóan a régi harcias külsőségekhez. A Székelyföldön, Kalotaszegen, de Magyarország más vidékein is megtalálható az a szokás, hogy fiatal temetésekor lepedőre színes kendőket tűznek, mely tarka zászlót a temetési menetben visznek ki a temetőbe a sírhoz.²²

A zászlós-kopjás temetkezés legfontosabb kérdése az, hogy a díszes fejfa eredete, elterjedése összekapcsolható-e a sírra tűzött kopjával, azaz



4. kép. Fejfa és lábfaaként sírra tűzött koporsóvivő rudak Siklódon (volt Udvarhely megye, Románia) az újabb köztemetőben (Novák László felv., 1985).

21 Orbán Balázs, 1870. 196.

22 Vö. Malonyay Dezső, 1907. I. 280.; Szendrey Akos, 1939.

a „kopjafa” és a fejfa azonos sírjelnek tekinthető-e? Erre a válasz egyértelműen az, hogy a kopjafa nem azonos a fejfával. Tehát, nem elsődleges sírjel, hanem csupán másodlagos sírjelölő funkcióval rendelkezik, mint a harcias, vitézi temetési ceremónia nélkülözhetetlen kelléke, illetve a rangos, nemesi pompa polgári megnyilvánulása.

A fejfának kopjafából történő származtatását — mint utaltunk rá — a népnyelvi szóhasználat is eleve kizárja. Az emberi emlékezettel mintegy száz esztendőre visszamenően elérhető recens anyag a *fejfa, gombfa, gombosfa, fejéhez való fa, főtől, fütől való fa* stb. néven ismeri a fából készített sírjeleket. A történeti néprajzi adatok, a sírjelölésre vonatkozóan is e megállapítást erősítik meg. Nagykőrösön például 1771-ben temették el a város főnótáriusát, akiknek temetési költségei között az alábbi tételeket is feltüntették: „Kállai Györgynek Koporsó csinálásért, úgy Epitáfium csinálásáért ’s metzésért; és főtől való fáják festéséért”, „Szattmári Jánosnak főtől való fáják kifaragásáért Csontos Péternek Epitáfiumra való sarok, és zává vasacskák csinálásáért” fizetett a tanács.²³ Tehát a síremlék, epitáfium mellett fejfát, „főtől való fát” is elhelyeztek a sírhanton, amelyet kifaragtak, s le is festettek. A főtől való fa ez esetben az epitáfium kiegészítője volt, amely a sír rangosságát, méltóságát volt hivatva szimbolizálni. A vitézi temetési ceremóniáról ismertebb Székelyföldön is hasonló jelenségeket ismerhetünk meg.

ORBÁN Balázs írja le 1868-ban a Felsősófalva temetőjét: „Sófalván csak nem minden családnak külön temetkező helye van, a fejfák cifrán, tulipánoson vannak kimetszve, főként a férfiak sírján lévő, s ezekbe, de csak a szabad székelyeknél (mert jobbagynak azt tenni nem volt szabad) egy zászlós kopjanyél helyezve. Oly szokás ez, mely kisebb-nagyobb módosítással meg van nemcsak a Sóvidéken, hanem a Nyikó, Gagyvize mellyékén is. Sok helyt csak a csatában elestek, vagy fegyver által kimúltak, vagy valamely bátor tett által kitűntek részesülnek ezen megtisztelésben. Régi daliás idők maradványai, lovagias emléke azon harcias és szabad korszaknak, midőn minden székely nemes és lovag, midőn minden székely fegyverhordozó honvéd volt. . . ”²⁴

A síron tehát megjelent a fejfa, díszesen faragott faoszlop, függetlenül a zászlós kopjától, amely csupán látszólag fejleménye a kopjának. „Hogy a kopjafa ben a sírra tűzött kopja megformásodott fejleménye, arra van döntő bizonyíték: a kopjafa akkor is mai formájú volt, mikor kopjás temetés még szokás volt. Azaz a kopja és kopjafa megvolt egyidőben, egy síron, tehát az utóbbi az előbbitől fejlett” — írja VISKI Károly.²⁵

A fejfa — mely a sírra tűzött koporsóvivő rúd egyre díszesebbé váló fejleménye —, betöltötte a kopja tartója funkciót is, azaz a harcias temetési ceremónia hanyatlásával, a vitézi életmód megváltozásával, a szokás elhalványodásával a kopjára tűzött zászló a fejfára került. A fejfa csúcsában lévő lyukba tették, „szúrták” a vékony, rövid fanyélre erősített zászlócskát. Ily módon a fejfa nem kopjafa zászlóval, a kopja tartójával, ha-

23 Novák László, 1980. 56.

24 Orbán Balázs, 1868. 133.

25 Viski Károly, 1910. 221—224.

nem zászlós fejfa. A fejfa tehát függetlenül a zászlós kopjától alakult ki, jelent meg a síron, nemcsak a Székelyföldön, de a református magyarság, és egyéb protestáns etnikai csoportok körében másutt is Magyarországon, ahol a zászlós temetési ceremónia ismeretlen szokás volt.

Viski Károly még több zászlós fejfát — illetve zászló nélküli díszes fejfát, melynek lyukas csúcsa mutatta a zászlótartó szerepét — talált Siklódon az 1900-as években (1. kép) A sóvidéki helységekből eltűnedeztek a zászlós fejfák — sírkövek kerültek helyükre —, csupán Korondon őrződött meg szívósan napjainkig a nyeles zászlócskáknek a fejfa csúcsára történő tűzésének szokása (2. kép). A Kalotaszegen hasonló sírjelek, fejfák találhatók (Kalotaszentkirály, Sztána, Magyarvalkó stb.). A díszesen faragott fejfák „zászló tartó szerepét” mutatják a csúcs üregei, ahová „három ágú »engem ne felejts«-nek is nevezett bokkrétát illesztenek, télen pedig fehér tollbokkrétát libegő szalagdísszel: legény sírokon, sok helyt kedvesük kendője lobog a fejfa mellett magas lécre szegezve, átluggatva a gyász jeléül... Eredeti a koszorút helyettesítő három ágú fa, a villa, amelyet a sír lábához szúrnak le vagy a gombfa hegyébe tűznek; leánysíron a fejfát a leány kedves fejkeszkenőjével takarják le...” — írja MALONYAY Dezső 1907-ben.²⁶

A vitézi pompával járó temetés, s az azt átörökítő fiatalok temetési ceremóniája (halott lakodalma) legimpozánsabb kelléke volt a zászlós kopja, amelyet a sírhandba szúrtak. A fejfa a XIX. század folyamán vált általános sírjellé, s a Székelyföldön például a kopja tartója szerepét is betöltötte. Mint a kalotaszegi példa a századforduló idejéről is igazolja, a fiatalok temetkezési ceremóniájában egy átluggatott jegykendő is — mely jelzi a szerepének végét — a sírra, vagy a fejfa csúcsára került.

A kalotaszegi falvak temetőiben található sírjelek, fejfák rendkívül díszesek, s alkalmasak temetési ceremónia kellékeinek (koszorú, zászló) tartására is. E fejfák azonban — a Székelyföldhöz hasonlóan — ez utóbbiaktól függetlenül jelentek meg, a koporsóvivő rudak fejleményeiként, hasonlóan a lábához (3. kép). Magyargyerőmonostoron például a díszes fejfa mellett két lábfa is megtalálható a sírokon.

A fejfa tehát nem a kopjafából származik, azaz a kopjafa nem sírjel, viszont a fejfa betölthette a kopja tartója szerepét is zászló fejfaként. Ilymódon a fejfa és a zászlós kopja — mely különálló sírkellék volt — a harcias, vitézi temetkezési szokások eltűntetésével fokozatosan „közelítettek egymáshoz”, azaz a zászlós kopja csökevénye rákerült a fejfa csúcsára. A temetési ceremónia történeti ismeretében —, azt a feltételezést vehette fel, hogy a fejfa a kopja evolúciós következménye, tehát a kopjafából keletkezett a fejfa. Ezt a feltételezést alapvetően cáfolja meg a sírjel terminológiája is: kopjafa nevű sírjelet ismer a magyarság, csupán fejfát, amelynek — főként a feje széles körű elterjedésének ismeretében — semmi köze nincsen a kopjához.

Valójában, akkor honnan eredeztethető a fejfaállítás szokása, ha nem a kopjafa nyeléből alakult ki a fejfa? Viski Károly 1909-ben még több olyan fejfát talált a siklói református temetőben, amelynek a zászlós

²⁶ Malonyay Dezső, 1907. I. 255—280.; Vö. Nagy Jenő, 1942.

kopja csökevényének is helyet adtak, szimbolizálva a régi temetkezési szokásokat. Ezek a fejfaszerű jelenségek, mint a zászlós kopja fejleményei, a harcias ceremónia továbbélői, fokozatosan eltűntek a temetőkből a Sóvidéken, melynek okát a szokás elhalásában, illetve a halott lakodalmanak ceremóniájába történő beépülésével magyarázhatjuk. Atyhán például — mint említettük is — ez a temetési ceremónia fellelhető a fiatalok temetésében, de a zászlós kopja már nem található meg a sírokon. A római katolikus temetőben csupán egyszerűbben, művesebben faragott sírkövek, s kovácsoltvas sírjelek találhatók meg: tehát kopjafa sírjel nem alakult ki. Alsó- és Felsősfalva református temetőben is nyoma veszett az Orbán Balázs által leírt, díszes tulipános faragású sírjeleknek. S ez a helyzet Siklódon is.

Siklódon — miként más helyeken is, így Csókfalván többek között²⁷ — eredetileg a porta kertjében, külön-külön temetkeztek a családok. A szilvasban ásták meg a sírokat, s reá faragott köveket helyeztek. A közös temető újabb jelenség. Évtizedekkel korábban — még a kolhozosítás előtt — gyakran előfordult, hogy kit-kit nemcsak a portája kertjében, de a határbeli földje szélében is eltemettek, kívánságának megfelelően, s zászlós póznát — kopját — tűztek sírhantjára. A sírokon manapság három rudat lehet találni. A koporsót három rúdon viszik fel a meredeken, a falu fölött elhelyezkedő temetőbe, a hantolás végeztével a három koporsóvivő rúd közül egyet a fejhez, kettőt pedig a lábhoz szúrnak le. Tehát „fejfa” és a „lábfa” egyszerű magyarázata a koporsó szállításában rejlik: a rudakat nem viszik vissza a faluba, hanem a sírra tűzik, mintegy emlékeztetve a régi dicsőséges temetkezési hagyományokra, a zászlós-kopjás ceremóniára (4—6. kép). Szalagos, zászlócskát viszont már itt nem tűznek a sírjelként funkcionáló rudakra.

A Sóvidéken, a Kisküküllő mentén is hasonló sírjelölést figyelt meg SÁMUEL Aladár, még a századunk elején: „Miután a sírt felhantolták, Balavásáron a halott fejéhez, Nagytermiben a lábához két-két, Ádámoson a fejéhez egy, a lábához szintén egy karót szúrnak le a földbe, melyek a koporsónak a sírhoz vitelére szolgáltak. Héderfán csak egy ilyen rudat szúrnak le a halott fejéhez s a végére zászló formájára fehér keszkenőt kötnek. Ilyen formán az egész temető kopjaerdőhöz hasonlít. Ez a szokás egyébként a hazajáró lélekkel van kapcsolatban, mert a sírba szúrt karókkal a lélek hazatérését akarják meggátolni!”²⁸

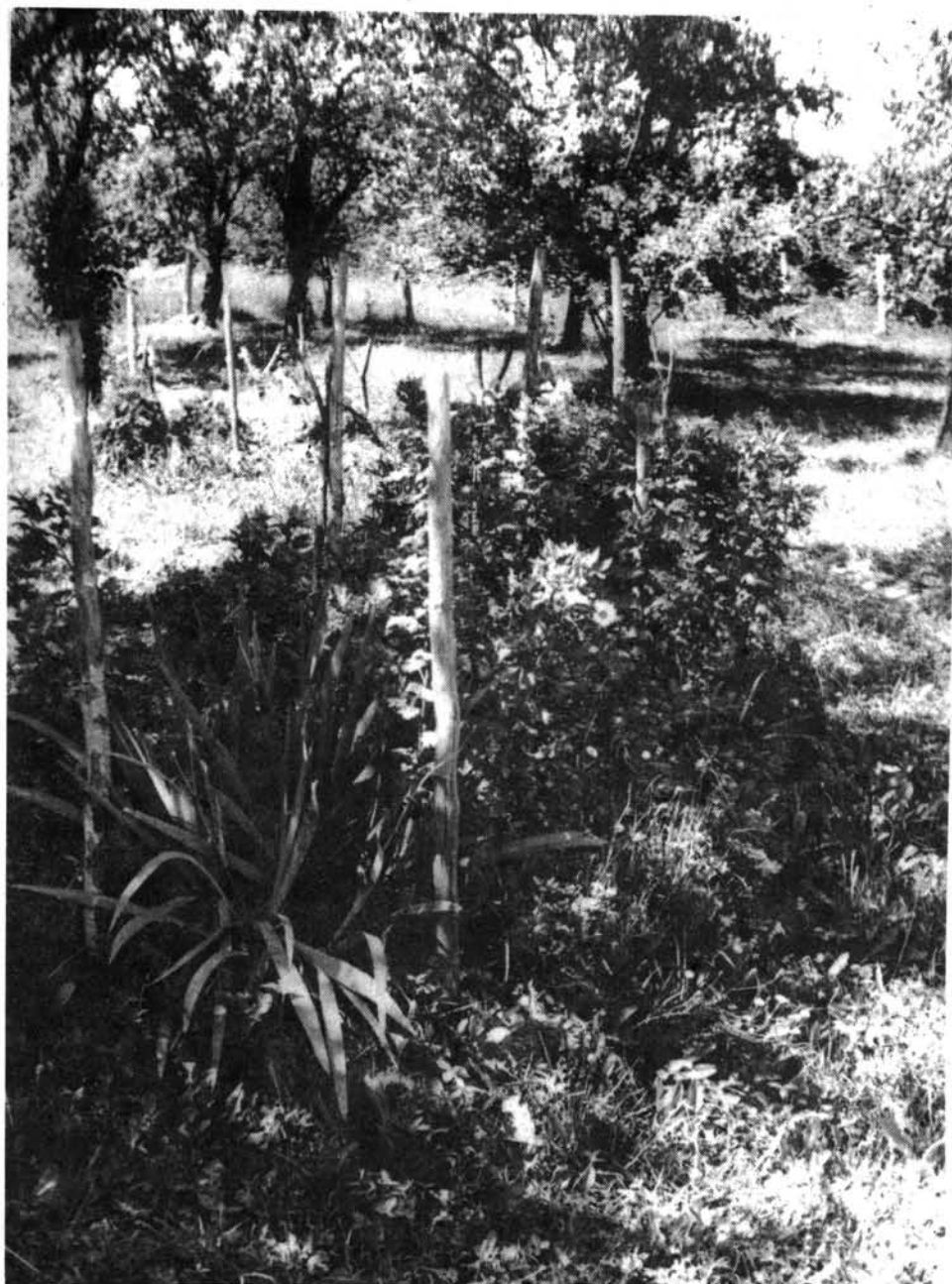
Miként a székelyföldi, de az egész magyarság körében fellelhető példák is igazolják, a fejfaállítás szokása a koporsóvivő rudak sírhantra tűzésével alakult ki.²⁹ A XIX. század folyamán, különösen a század végének népművészeti virágkorában ezek a rudak díszes, rangos sírjelekké alakultak: őrizve ősi hagyományokat az anropomorf megjelenésükben, vagy a gombos díszítettségükben, s a népművészet virágzását bizonyítva (csillag, tulipán, virágtartó, s különböző gombos motívumok).³⁰ A fejfaállítás azonban viszonylag rövid életű kultúra jelenségnek tekinthető: egy, másfél évszázad alatt virágzásnak indult (a XVIII. század végi vallási türelmesség

27 Novák László, 1983. 129—130.

28 Sámuel Aladár, 1918. 102.

29 Vö. Dankó Imre, 1977.

30 Novák László, 1982.



5. kép. Fejfás és lábás sírok Siklódon 1985-ben.

következtében), csúcspontját a XIX. század végén érte el, s a századunk közepére fokozatosan elhalt. Különösen szembetűnő mindez azon a helyeken — így a Székelyföldön — ahol a magyarság legszebb fejfakultúrája alakult ki. Például, BALASSA Iván még 1947-ben leírhatta Bodoson a fejfa faragását,³¹ ám napjainkban hiába is keresnénk egyet is a bodosi református temetőben, nyoma veszett. Ugyancsak hasonló az eredmény Vargyason, Kisbaconban, Közép-Ajtán, Zalánban, Felsősfalván. Itt nincsen már fejfa, akárcsak Siklódon, Küsmődön. Etéden, az ősi székely református falvakban. Helyettük viszont sírkövek találhatóak meg. Siklódon is, a sírra tűzött koporsóvivő rudak csupán néhány évig, elpusztulásukig szolgálnak sírjelként, hamarosan felváltják azokat a sírkövek, a maradandóság szimbólumai.

Összegzésképpen hangsúlyoznunk szükséges azt, hogy a fejfaállítás szokása viszonylag újabb keletű. A XVII—XVIII. századra vezethető vissza a fejfa megjelenése. Hogy ez így lehet, legfőbb magyarázat rávonatkozóan az, hogy ennél fontosabb, rangosabb síremlékek voltak, az ezt megelőző évszázadokban, sőt évezredekben is. A sírok gyakran jelet sem kaptak: a temetés rangos, katonai pompával történő ceremóniája adta meg az elhunyt tisztességét, s emlékét. Csupán nagy halmok jelezték azt, hogy rangos ember nyugszik alatta. Ismét ORBÁN Balázst idézhetjük ennek megerősítésére. Küsmődön, az említett Ilona Jancsit egy nagy bükkfa tövében temették el, s hantjára az arra járók rögöt, követ vetettek. Mintezt tették azért, hogy „végre midőn az emlékfa kidől — (ti. a bükkfa N. L.) ott lesz az addig nagyra növekedő emlék-halom, mely ezer éven át fenntarthatandja a kedves halott emlékét. Itt örökíti nálunk a nép szeretteinek s az ártatlan áldozatoknak emlékét...” — írja Orbán.³²

A sírokra évezredes szokásként rendszerint követ tettek, (e szokás a zsidóság körében ma is megtalálható), természetállapotban, vagy megfaragva, kinek-kinek rangjának megfelelően. A sírkő állítására törekedett az emberiség: jól példázza ezt a törökök évszázadokkal ezelőtti szokása is. A törökök között csupán a harcosok sírjára tűztek kopjákat, de a polgári lakosság kövekkel jelöltette sírját. Ezért is történhetett meg, hogy a Balkánon — nevezetesen Szerbiában — előszeretettel tették a sírokra az elpusztult római kultúrát képviselő különböző faragott, feliratos köveket.

A fejfa — néhány hagyományőrzőbb terület kivételével — rohamosan a veszendőségben tűnt fel (pl. a háromszéki Zalánban sem találni nyomát az 1920-as években még divatozó, díszes faragású fejfáknak), s váltotta fel a kő, napjainkban pedig a műkőből gyártott síremlékek virágkorát is ezzel az ősi, maradandóbb sírjel állításra törekvés szokásával magyarázhatjuk meg.

31 Balassa Iván, 1947.

32 Orbán Balázs, 1868. 142.

IRODALOM

- Apor Péter**
1978 *Metamorphosis Transilvaniae*. Bukarest.
- Balassa Iván**
1947 Gombfa-faragás a háromszéki Bodoson. Erdélyi Múzeum LII. Kolozsvár.
- Dankó Imre**
1977 Fehér fejfa — kék fejfa. Múzeumi Kurir B. III/4. Debrecen, 53—57.
- Dousa, Georgius**
1599 *De itinere suo Constatinopolitano, Spistola. Accesse runt veteres Inscriptiones Byzantio ex reliqua Graetia nunc primum in lucem editae, cum quisdam doctir virorum epistolis. Lugduno-Bataviae.*
- Balogh Sándor**
1975 Abony történeti és művészeti emlékei (1450—1741). Ceglédi Füzetek 21. Cegléd.
- Honti (Pongrácz Lajos)**
1844 Kőszegi út. Életrajzok II. Pest, 371—376.
- Jankovics József (szerk.)**
1981 Bethlen Mihály útinaplója (1691—1695). Budapest.
- László Gyula**
1944 A honfoglaló magyar nép élete. Budapest.
- Malonyay Dezső**
1907 A magyar nép művészete I. A kalotaszegi magyar nép művészete. Budapest.
- Nagy Jenő**
1942 Temetés, temető és halotti tor a kalotaszegi Magyarvalkón. Ethnographia LIII. 132—143.
- Novák László**
1978 A Duna—Tisza köze temetőinek néprajza. CUMANIA V. Kecskemét, 219—305.
1980 Fejfák a Duna—Tisza közén. Az Arany János Múzeum Kismonográfiái I. Nagykovács.
1982 Temetés és sírjelölés Magyarországon, különös tekintettel a fejfákra. In: Néprajzi tanulmányok Dankó Imre tiszteletére (szerk. Balassa Iván—Ujváry Zoltán). Debrecen, 739—792.
1983 Sozialanthropologie der ungarischen Friedhöfe. Acta Ethnographica Tom. 32. 123—160.
- Orbán Balázs**
1868 A Székelyföld leírása I. Pest.
1870 A Székelyföld leírása IV. Pest.
- Roediger Lajos**
1903 Kopjafák a kovásznai temetőben. Néprajzi Értesítő IV. 299—302.
- Samarjai János**
1636 Az helvetiai valláson lévő Ecclesiáknak Egyházi ceremóniájokról és rendtartásokról való könyvetske. Lőcse.
- Sámuel Aladár**
1918 Kisküküllő vármegye református népének temetkezési szokásai. Ethnographia XXIX. 91—104.
- Szendrey Ákos**
1939 Pusztafalusi néphagyományok. Néprajzi Értesítő XXXI. 156—170.

Szinte Gábor

1901 Kopjafák (temető fejfák) a Székelyföldön I. Néprajzi Értesítő II. 115—121.

1905 Kopjafák (temető fejfák) a Székelyföldön II. Néprajzi Értesítő VI. 91—102.

Török Károly

1867 Magyar alföldi népszokások. In: Magyarország képekben I. Pest.

Varjas Béla (szerk.)

1979 Balassa Bálint és a 16. század költői I. Budapest.

Viski Károly

1910 Mi a kopjafa? Néprajzi Értesítő XI. 221—224.